

Заверталок Н.І.,
доктор філологічних наук,
Дніпропетровський національний
університет ім. Олеса Гончара

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА ОПОВІДАНЬ В. ВИННИЧЕНКА ДЛЯ ДІТЕЙ І ПРО ДІТЕЙ

“І звідки ти такий узявся?” Ця незвична в літературній критиці емоційна оцінка – вислів захоплення Майстра української прози і знавця світової літератури І. Франка самобутністю тексту оповідань і новел людини, яка робила перші кроки в українському письменстві, уже уславленого на той час іменами М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської, О. Маковея, як і автора наведених слів. І хоча, не безпідставно, існує думка, що “рання новелістика (В. Винниченка – Н. З.) вписувалася в реалістичну традицію української прози” [6, 39], твори, в тому числі про дітей і для дітей, що ввійшли до збірок В. Винниченка “Краса і сила” (1906), “Дрібні оповідання. Книга 2” (1907), вирізнялися нетрадиційністю не лише відкритих їх автором тем, ідей, героїв, а й художнього переосмислення усталених в українській літературі тем села, його соціальних суперечностей, створених типів національного характеру, самовираження авторського “я”. Це було помічено сучасниками (І. Франком, М. Коцюбинським, С. Єфремовим, Д. Чижевським, М. Могилянським), відзначено і в літературознавстві на межі ХХ-ХХІ століть, коли художній доробок В. Винниченка почав повертатися на батьківщину (О. Гнідан, Л. Дем’янівська, Л. Йолкіна, В. Марко, В. Панченко).

Оповідання В. Винниченка про дітей за художньо-естетичним рівнем, за їх соціальною спрямованістю (політичні настрої автора відбилися в них) не виокремлюються із загалу малої прози письменника і в той же час вирізняються актуалізацією психологічного вираження, з одного боку, неадекватності, а з іншого – ідентичності (насамперед у поведінковій сфері) дітей світу дорослих як сільського, так і міського ландшафту, акцентуацією в їх зображенні екзистенційних мотивів (несумісності дитинства із абсурдним світом, самотності дитини, підлітка в ньому, пошуку звільнення від його тиску).

Не можна сказати, що оповідання про дітей В. Винниченка були поза увагою видавців. Вони приходили до читача з його першими збірками 1906-1910 та наступних років, багатотомними виданнями творів письменника в 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Після довгих заборон на публікації художнього доробку В. Винниченка в Україні за радянського часу, окремі з них (“Федько-халамидник”, “Кумедія з Костем” ввійшли вже у період суспільної перебудови в країні до вибраного “Краса і сила” (1989). Того ж року побачило світ вибране “Намісто” з адресною вказівкою: “для молодшого та середнього шкільного віку”. Цього факту критика, звісно, не обійшла. Та все ж і мала проза В. Винниченка загалом і особливо його твори про дітей потребують значно більшої уваги літературознавців, ніж виявлено на сьогодні.

У навчальному посібнику О. Гнідан і Л. Дем'янівської “Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість” згадуються оповідання “Кумедія з Костем”, “Федько-халамидник” у зв’язку із інтерпретацією характеру відтворення в малій прозі письменника “факту смерті”, саме згадуються [2, 108, 122]. В. Панченко у монографії “Будинок з химерами” зупиняється на питанні автобіографізму оповідання “Федько-халамидник” [6, 22-23]. Продовжуючи цю тезу В. Панченка, В. Марко у статті “Сублімація страху в художньому світі В. Винниченка” робить спробу “глянути на художній світ автора крізь призму страху” [4, 135]. До аналізу оповідання “Федько-халамидник” зверталася й авторка цієї статті [3, 18-22]. С. Присяжнюк безпосередньо акцентувала увагу на окремих екзистенціалах буття героїв-дітей в оповіданнях “Федько-халамидник” і “Кумедія з Костем” [5, 100-108]. Отже, у сучасному літературознавстві не охоплено всіх аспектів художньої реалізації в малій прозі В. Винниченка буття дитини, підлітка у світі соціального катастрофізму, відчуття ними його абсурдності, характеру їх протистояння йому, форм його самовиявлення, утвердження дитиною своєї самості у світі дорослих, що зумовлює вибір аспектів екзистенціального трактування тексту.

У центральній позиції в оповіданнях В. Винниченка герої-діти (підлітки) діють (взаємодіють) у площині двох світів: природи, з якою вони внутрішньо і зовнішньо, як правило, в гармонії і соціуму, де співвіднесення дитина і світ, дитина і оточення опозиційні, де дитина – жертва, а світ (світ дорослих) – мисливець. Останній затісний для неї, він – загроза її волі, її статусу дитини. У його межах небезпеки, сльози, втрати, важка праця, самотність, нерозуміння дорослими – стани, через які експлікується екзистенціал зла.

У світі природи дитина вільна у виявленні своїх почуттів і відчуттів, виражаючи які, автор багатоманітно психологізує характери, ліризує оповідь. Так, душі героїв своєрідної за жанром повістєвої діалогії (“Гей, не спиться...”, “Гей, чи пан, чи пропав...”), близнят Івашка і Любки, в спілкуванні з голубами відкриті для добра і краси. В епізодах їх взаємин з птаством, з голубами, оприявнюються такі їх риси як життєрадісність, буйна фантазія, щирість, темперамент, залюбленість у світ природи. “Голівка ж яка: маленька, виточена, не кругла, а довгастенька! А дзьобик: це ж не дзьобик, а пшеничне зернятко, ніжне, рожеве, тупеньке” [1, 165], – такий портрет сірого (голуба) у сприйнятті Любки. Його деталізація асоціативно переключає погляд на характеристику імпульсивного стану дівчинки: “Любці аж за горло душило, так хотілося взяти голуба в руки, розцілувати його всього, помилуватися ним, до серця гаряче-гаряче притулити” [1, 165]. Емоційна співвіднесеність цих двох характеристик (зовнішньої – голуба, внутрішньої – стану дівчинки) підпорядковані вираженню духовної просвітленості героїні. “Сірий” для дітей – “братик”, “товариш”. Голуби порівнюються з метеликами, “маковим зерном на безмежній скатертині неба” [1, 187]. Відчуття, які охоплюють їх у моменти, коли “ганяють” голубів, постають у творі як репрезентанти позитивних екзистенціалів щастя, радості.

Художня реалізація контрастності стану дітей у світі природи та їх буття в соціальному світі акцентує абсурдність останнього. Витівки близнят з метою здобуття

грошей (пофарбування кішки, нальот-рекети на базарі, викуп за знайдений “скарб”, “позначення” горобців як власності “скупердяя” Зозулі), що вражають винахідливістю та природним гумором, є виявом емоційного сприйняття соціуму, стосунків дорослих з погляду саме дитини. Оприявлені в їх вчинках аморальні риси (здатність обдурювати, видурювати) зближують їх із дорослими, уподібнюють до них, але в діях дітей простежується елемент гри, і оповідь про них не позбавлена часом іронії.

У той же час В. Винниченко, розгортаючи опозицію дитина-соціум, художньо реалізує екзистенціали відчуження, загубленості, страху самотності. Опинившись вічна-віч із жорстокістю дорослого світу, Ланка, героїня оповідання “Ой випила, вихилила...”, з погляду однолітків, різко змінилася: “така важна, та стара, та хазяйновита, та задавака” [1, 63]. І кожна з цих аксіологічних характеристик уточнюється, деталізується в оповіді про виконання нею обов’язків дорослої та її поведінку під час гри у “пувачки” (гудзики), що стає для неї засобом заробітку (“до гри вибігає, як до роботи” [1, 65], – зауважує автор). Вона, нинішня (“Як сказалася”, “неначе кішка, уся збереться, наїжитья, очі гострі, пальці скручені” [1, 63]), протиставляється тій, недавній (“А така ж була славна, весела та дружна” [1, 65]). Ця зміна пояснюється на рівні авторської концепції соціуму як такого, що породжує зло, прагнення помститися за свої негаразди. Зайнявши в ньому через хворобу матері місце, Ланка, хай по-дитячому, але задумує вчинити: відрізати ножиком гудзика з мундира “генерала”. Психологічні деталі зображення її стану в епізоді “полювання” на генеральський гудзик виокреслюють двоїстість її почуттів – ненависті, злості (“хижо водить куцим носиком”, “підповзає до лави, як жаба до мух”) і страху (“рука Ланки, як метелик з квітки, злякано спурхує з гудзика”, “А в ухах гуде, а серце впало кудись у живіт” [1, 80]).

У дорослому світі соціальних, класових конфліктів діти втягнені в дорослі “ігри” в революцію. Цю тему, до речі, в українській літературі відкрив В. Винниченко своїм твором “Гей, чи пан, чи пропав...”, де сама подія робітничого страйку не зображена, про неї лише згадано; ситуаційно розгорнуто епізод обговорення страйкарями шляхів визволення заарештованих його організаторів. В епіцентрі цієї сюжетної лінії характеристики дітей-близнят: їх залучення до справи вмотивовано родинними зв’язками (серед заарештованих їхній дядько, який допомагав їм у влаштуванні голубника, а серед страйкарів – батько і матір). Спершу Івашка і Любку схилено до віддання грошей, зібраних на голубник, а потім перекладено на них і здійснення плану, який вони ж і запропонували (передати “струмент”, відвернувши увагу вартового, подати сигнал заарештованим, щоб вони вказали місце свого перебування). Але у діях, які мають виконувати дорослі, вони залишаються дітьми. Їхня реакція на події репрезентує їхню дитинність. Деталі “несподіваний крик” Любки, “відлипла від стіни і п’яно посунула за Івашком”, “неначе в сні ходила”, “страшенно з одчаю й горя заверещала” в епізоді, де йдуть до схованки, щоб віддати гроші, порівняння її стану із фізичним болем (“неначе босою ногою наштрикнулася на цвях”) [1, 146] передають напругу переживання, зорієнтованого на трагічне. Ні, фізичної смерті не сталося, але вмерла мрія, що підкреслено психологічною характеристикою: “Ой, тепер нізащо не

хотілося бути самим на печі, – там було тепер так самотньо, так моторошно, так жалько, наче лежав там покійник” [1, 147]. В іншій ситуації плач Любки, задуманий як гра, щоб відвернути увагу вартового, постає виявом реального страху. Наступні дії дітей сприймаються як акти подолання цих станів. Переживання батьків, зокрема матері, яка не хоче наражати дітей на небезпеку, але змушена обставинами погодитися з пропозицією інших, на їх тлі віднесено на другий план: ключовою стає фраза тата: “Ну, катайте, герої!”. Його хвилювання передано в описі незвичності його поведінки, через деталі неадекватності його рухів самій ситуації: “...тато кумедно пошарував обома руками по головах близнюків, відштовхнув і з якимсь чудним усміхом у голосі сказав: – Ну, катайте, герої!” [1, 155].

Мотив героїства дітей у подіях революцій, війн, як відомо, було актуалізовано в українській радянській літературі з ідеологічною настановою. У Винниченка дидактизм у цьому творі відчутно на асоціативному рівні, домінуючим в оповіді про нічну пригоду дітей є драматизм психологічного напруження. Устами Івашка проголошено: “Молодця Любка, не боялася” [1, 155]. Але деталі демонічного пейзажу (образи темноти, холоду, гадюки) актуалізують пафос драматизму зображення її становища: “Заводський мур понуро чорнів праворуч, темніший за ніч <...> холодом повівала річка <...>. Очерет легенько шелестів од вітру, неначе щось повзло в ньому гадюкою” [1, 155].

Означенням “герої” автор виправдовує поведінку дорослих, як і happy end (ним) фіналом: операція по визволенню заарештованих успішно завершена, здійснюється врешті і мрія близнят. Однак концептуально образи дітей є уособленням антитетичності світу дитинства світові дорослих. Аналогічне простежується і в інших оповіданнях В. Винниченка. Зображений в них соціум налаштований на виховання в дитині жорстокості, позбавлення її радості. Нерідко така жорстокість у дітей тлумачиться як спосіб збереження ними себе як особистості. В оповіданні “Гей, ти, бочечко...” старші парубки своїми насмішками посіяли в душі чотирнадцятирічного хлопця Семена із дещо незвичним прізвисьмом Гедзь неприязнь до такого ж, як і він, підпасича, десятирічного, на ім'я теж Семена, прозваного в насмішку над першим Комаром. Це викликало в Семена Гедзя бажання помсти, збидкування над беззахисним другим Семеном.

Відчуження світом Кості зумовлює його самотність у тісному гурті наймитів (“Кумедія з Костем”). Самотні навіть близнята (“Гей, не спиться...”). Вони в гармонії вдвох, але відсторонені від однолітків і дорослих. У них свій світ. Навіть найменший за віком з героїв-дітей В. Винниченка Гринь (“Віють вітри, віють буйні...”) – йому “тільки на покрову буде шість” [1, 14] – “владика, цар і бог над речами й людьми” у своїй родині – опиняється в стані невимовного переживання самотності, що екстрапольоване на мотив страху. У своєму дитячому світі герої-діти все ж налаштовані на єдність між собою, в їхніх душах від початку закладено добро. Примирені добротою меншого обидва Семени (“Гей, ти, бочечко...”), обнявшись, виспівують свою пісню. Гриню (“Віють вітри, віють буйні...”) подолати страх

допомагає дев'ятирічна наймичка Санька, з якою перед цим він був у конфронтації, що проявлялася у дитячій, звісно, формі.

Герої-діти в малій прозі В. Винниченка (найчастіше із робітничих та селянських родин), як і маленькі герої М. Коцюбинського, В. Стефаника, знедолені, але на відміну від них, в їх зображенні акцентовано і подієво, і психологічно проблеми несумісності дитинства, світлого й радісного, із абсурдним світом пригнічення волі, самотності, пошуку звільнення від його утиску, страху.

“Дух противенства”, як означено домінанту характеру Федька-халамидника В. Панченком, притаманна більшості героїв-дітей В. Винниченка. Але в кожного він виявляється індивідуально, через обрані ним шляхи звільнення й утвердження своєї самоцінності. Сирота Льоня, герой оповідання “Та немає гірш нікому...”, щоб порятуватися від жорстоких знущань дядька, починає погано вчитися в гімназії, сподіваючись, що його виключать, і тоді дядько віддасть його в “пастухи”, або він втече до них у степ. Нездійсненність задуманого стала для нього найбільшим горем, рівним стражданню під час поховання мами, спорідненим із відчуттям себе мертвим.

Кость (“Кумедія з Костем”), який на знущання оточуючих відповідав своїм знаменним вигуком “Хрр”, заглибленням у міф про батька-пана, поведінкою стійкості (“ніколи не плакав” [1, 293], нікого й нічого не мав, не боявся холоду), вивільнився із світу, ворожого до нього, й ілюзій смертю. Його образ – це уособлення типу приниженого, ображеного життям соціуму, але в особі дитини.

Формою самовиявлення Федька (оповідання “Федько-халамидник”) є “розбишацтво”, тема якого винесена в заголовок твору і розгортається через екзистенційні мотиви свободи людини у своїх вчинках і свого вибору, боротьби за особистісність як (за Сартром) шансом втечі від абсурдності світу. Неодноразово повторюючи заголовковий образ “халамидник”, письменник вибудовує систему синонімів – “Соловейко-розбійник”, “Сибіряка”, “халамидро”, “пробий-голова”, “зайди-голова”, розкриваючи їх зміст через фіксацію дій героя (“шибку з рогатки вибив”, “синяка підбив своєму “закадишному” другові”, “перекинув діжку”, “повалить зліплени з піску хатки” і т. п.), його гри. У цій динаміці вчинків хлопця – не лише вияв розбишацтва, а й заперечення спокою, протест проти пригноблення його як особистості. Його характер виокреслюється як на зовнішній опозиції (він і інші, він і Толя), так і внутрішній (халамидник, розбишака і сміливий, “перший по силі на всю вулицю”, “брехати не любить”, не здатний “й видавати товаришів” [1, 543-544]).

Сюжетна лінія Федько – Толя висуває у центр свого розвитку ту суперечність, в основі якої соціальна нерівність. Їхня протилежність розкривається не лише на рівні портрету, характерів, а й соціального статусу батьків, а отже, й умов побутування. У ній (протилежності) закодовано ідею неминучості зіткнення героїв, в якому кожен з них має самоствердитися. Шлях до останнього кожним обрано у відповідності до характеру.

“...Он весь неуравновешенность, порывъ и мятежное исканіе. Не художественныхъ, а моральных и общественных ценностей ищетъ неутомимо писатель” [5, 60], – зауважить М. Могилянський стосовно В. Винниченка як автора

малої прози. Етично-моральний сенс конфлікту між Костем й оточенням. Конфлікт Федька і Толі теж вибудовується на морально-етичних засадах, але він не позбавлений соціальної мотивації. “Невинний”, на перший погляд, тихий зовні, як ангел, Толя є носієм злого начала. Його ґрунтом є брехня і заздрість. Він підсвідомо тягнеться до Федька, прагне брати участь у тих же розвагах, що і “халамидник”, але поступається йому і фізичною силою, і кмітливістю. Потрапляючи через це щоразу в халепу, обвинувачує Федька, а того б’ють вдома на догоду хазяїнові (батькові Толі), в якого родина Федька наймає квартиру.

Кульмінацією сюжетної лінії Федько – Толя є епізоди поведінки хлопців під час крижаної стихії, що концептуально і функціонально спроектовані на трагічну розв’язку не лише протистояння героїв, а й опозиції дитина і світ. Безстрашний Федько, під’юджений Толею, “об заклад” перейшов по крижинах на той бік річки і повернувся. Картини його змагання з кригою сповнені краси і драматизму. Зіткнулися стихія і людина, “комашинка”. Людина перемогла стихію. Позаздривши силі і вмінню Федька, захопленню його вчинком товаришів і дорослих, Толя й собі імпульсивно скочив на кригу. Перебігши на другу, він “опинився сам серед страшних холодних крижин” [1, 325], злякався. На допомогу прийшов Федько. Та крига, на якій вони були вдвох, “розламалася на двоє і Федько зник з льоду” [1, 327]. Рятуючи Толю, він застудився, до того ж через безпідставне обвинувачення (чергове) того ж Толі був покараний батьком, який не завважив стану сина. Така розв’язка конфлікту (смерть Федька) зорієнтовує на проблеми тимчасовості буття людини, неможливості існування благородства (вперше в житті збрехавши, Федько взяв провину на себе за вчинок Толі), справедливості, окремішності людини у світі дорослих, сповненому соціальних суперечностей.

Смерть Федька інтерпретована автором як наслідок взаємовідстороненості хлопця не лише від мікросвіту дорослих з його класовою нерівністю, а й в світі природи як частки макрокосму. У межах останньої в оповіданні “Федько-халамидник” автор акцентує можливість єднання між дітьми і дорослими. У психологічно насиченій картині величного й загрозливого руху крижин, дій “смільчаків”, які “стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час”, “переходу” Федька через річку (“щось надзвичайне виробляв” цей “шибеник”), реакції на змагання його з “страшними, сірими крижинами”, що “немов збиралися розчавити нахабне живе створіння” [1, 322-323], дорослих (хвилювання, захоплення) актуалізовано вираження єдиного емоційного настрою маси і героя. Вчинок того ж Толі порушує цілісність позитивного відчуття, перекреслює зародження паростків гармонії. Стихія дала Федькові шанс виявити свою силу, але втручання в її плин людських пристрастей (заздрості Толі) зумовлює прояв руйнівного начала стихії (води). Фізична смерть Федька – традиційний фінал у розвитку екзистенціального мотиву абсурдності світу.

Розгортаючи у своїх оповіданнях про дітей екзистенційні модули загубленості дитини, її самотності у світі, сповненому абсурдних ситуацій буття дорослих у ньому, В. Винниченко, можливо, таким чином зреагував на події початку ХХ століття явища (що знайшли своє художнє відображення в тодішній європейській літературі): переживання нею хаосу нового століття, що зумовлював психологічні стани

самотності, страху, безнадії, втрати людського в людині. З огляду на це природно постає питання: чи оповідання В. Винниченка про дітей належать до так званої дитячої літератури? Для кого вони – для дітей чи для дорослих? Вони цікаві як дітям, так і дорослим, що забезпечується мистецькою їх вартісністю.

Література

1. Винниченко В. Намисто. – К.: Веселка, 1989. – 380 с.
2. Гнідан О., Дем'янівська Л. Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість: Навч. посіб. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 254 с.
3. Заверталюк Н. Повернення в Україну (література українського зарубіжжя ХХ століття) : Навч. посіб. – Вид. третє, стереотипне. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1998. – С. 18-22.
4. Марко В. Сублимація страху в художньому світі В. Винниченка // Марко В. Стежки до таїни слова. Літературознавчі й методологічні студії. – Кіровоград: Степ, 2007. – С. 132-142.
5. Могилянський М. Коцюбинській и Винниченко // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 56-57.
6. Панченко В. Будинок з химерами. – Кіровоград, 1998. – 272 с.

Анотація

В статті досліджуються розповіді В. Винниченка про дітей з аспекту екзистенціальної проблематики, розглядаються концептуальність і функціональність в її втіленні модусів самотності, втрати, смерті, страху, страждання, в розвитку теми буття дитини в світі дорослих, світі соціальних суперечностей.

Ключевые слова: екзистенція, екзистенціал, світ, образ-персонаж, психологізм, суперечність.

Summary

This article is devoted to the analysis of V. Vinnichenko's stories about children according to the perspectives of existential themes, it is given conceptual and functional exposure of solitude, fear, suffering, death, loss moduses respectively to the theme of existence of the child in the adult world with all its social contradictions.

Key words: existence, existentialist, world, character's icon, psychologism, contradiction.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Заверталюк Нінель Іванівна

доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури,
професор

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72

Домашня адреса: 49100, м. Дніпропетровськ, пр. Героїв, 11, кв. 195.

Тел. (8 0562) 67-61-46.